

գիր ու գրականութիւն ունէին, օրինակի համար ի հարկէ նաեւ «Նախահաքթը», այսինքն՝ որոնք «նշ-հնդիկերպական մաս-րեքն ի լեզուն» կը խօսէին: Արդ տարօրինակն այն է որ հնդիւ բարբարոս Սեմական լեզուաւ են ապագայ Գամբաց աշխարհի հնագոյն յիշատակարանները Գ. Հագարամեկէ (ի Կանէշ), եւ նոյնպէս հնդիւ նոյն բարբարոս «Պաշտօնական» (Հնդիկեր.) Հաքթըն են՝ որ իրենց բեւեռագիր աղիւսներով տեղեկութիւն կու տան Նախահաքթըն եւ անոնց լեզուին մասին: Թողով այն ամէնը՝ մատնանիշ ընենք միայն վերջին մասը (անդ՝ Թ. 123): Այստեղ կը խօսուի այն գիւտի մասին, որ եղած է Պաղդատէ Համատան տանող քան հիւսիսակողման լեռանց քարայրներուն միայն մէջ, եւ ուր 1909ին սափորի մը մէջ գտնուած են «մագաղաքեայ գրութիւնք»:

Վնասուած գրութիւններէն միայն երեք հատը Բրիտ. Թանգարան հասած են: Արդ ասոնց երկուքը՝ յունարէն են. երրորդը՝ յետերկար քննութեանց՝ յայտարարուեցաւ «Պաիւաւերէն» լի Արամէական քաներով: Պարունակութեան մասին կ'ըսուի թէ երկու Յունական անուծախի եւ ժառանգութեան վաւերագրեր են՝ 88 եւ 21 Ն. Բ. տարիներէ: Ասկէ կը հետեւցուի, կ'ըսէ, թէ «Նախ քան Գրիստոս Առաջին դարուն Կորդուաց գաւառին հասարակ գիւղացի ժողովուրդն անգամ իր սեպհական գիրն ունէր» (Թ. 117) եւ թէ «հասարակ գիւղացիներ ծանօթ էին Այբուբենի, ըլլային անոնք Յոյն, Պարթեւ, Գուրդ կամ Հայ» են: Բայց արդ թէ գրագիրութիւնն այնպէս առհասարակ տարածուած ըլլար շինականութեան մէջ Ա. դարուն յիշեալ ասիական ժողովրդոց քով՝ գոնէ ինդրական է: Սակայն ի հարկէ պետական լեզուն պէտք է որ գիտնային անապետք եւ անոնք՝ որ Պետութեան հետ սերտ աղերս ունէին: Շատ աւելի կանուխ է այն տեղեկութիւնը թէ բիրուց բանակը Հայաստանի մէջ գտաւ գիւղացետ մը եւ նաեւ պատանիներ՝ որոնք ժամանակին Պարսկերէնը գիտէին (Բսեմնփն Արշաւ, Գ, 1-36): Վերջապէս՝ ինչպէս ուրիշ գրութեանց մէջ՝ նաեւ հոս կը վնասուի թէ Մեսրոպ չէ գտիչ հայ տառերու, շատ շատ՝ լրացրեալ կամ բարեկարգող մ'ըլլայ: Եւ քան որ, կ'ըսէ Հայաստանի բոլոր շրջակայ դրա-

ցիւնները՝ արդէն «Բ. Հագարամեկի սկիզբն այբուբենական դրութիւն» ունէին, անկարելի էր որ միայն Հայերն անգիր մնացած ըլլային: Ուստի ինքն «ամենագորաւոր ապացոյց ունի թէ Սահակ Մեսրոպէ շատ յառաջ գիր ու գրականութիւն ունէր Հայ ազգը» են. եւ կը խոստացուի այս մասին կրկին գրել: Այս գրութեան մէջ կը յուսանք թէ գոնէ նկատողութեան կ'առնուին յաջորդ քարգմանութեան այլեւայլ տուեալները, եւ ա՛յն պարագան թէ ինչո՞ւ արդեօք Կորդուաց այն շինին մէջ յունարէն գրուածքներ կը յօրինուին, եւ թէ ինչո՞ւ մեր հայրենիքէն ծանօթ բոլոր հին դրամներն (Մեծաց-Հայոց եւ Ծովաց-Փոքր-Հայոց) նոյնպէս յունարէն են, ինչպէս նաեւ մեր մեծ ու փոքր դրացեաց՝ Պարթեւաց, Գամբաց, Պոնտացոց են. եւ նոյնպէս յունարէն են մեր աշխարհին ցայժմ ծանօթացած Արմանագրութիւնք (չհաշուելով Հռոմէականները) եւ ինչպէս հաղորդեցին խորհ. քերթերը՝ յունարէն է նաեւ Արմաւիրի նոր գտնուած Արմանագրութիւնք՝ Սելեւկեան շրջանի օրերէն: Ուրիշ խնդիր մըն է՝ Գանիւլեան գրերուն նկարագիրը: Ն. Ադոնց վերջերս ա՛յն կարծիքն յայտնեց թէ անոնք Երանեան կամ Աւեստեան տառերն էին, որոնցմով կարելի էր հայերէն գրել (միայն 3 տառեր կը պակսէին). եւ հետեւաբար Մեսրոպայ գործն էր գտնուած հայերէնի համար նոր ձեւի վերածել: Բայց նաեւ ինքը կը յաւելու թէ այս «Աւեստեան» գրերը զարգացած էին միայն Գ. դարուն Յ. Բ. հին Պահլաւիկ տառերէ, որոնք անբաւական էին հայերէնի համար, եւ խառնուած ասորականաց հետ են (հմմտ. Ն. Ադոնց, «Հայ մշակոյթի սկզբնաւորութիւնը». ի «Մշակոյթի Օր», Պարիս 1932, էջ 33-40): Հայերէն (եւ բնականապէս վրացերէն) տառերը կամ գոնէ անոնց բաւական մասն Աւեստականներէ յառաջ բերելու երկար ուսումնասիրութիւն մ'ունի արդէն Եունկէր (հմմտ. Heinrich F. J. Junker, Das Awestaalphabet und der Ursprung der armenischen und georgischen Schrift: «Caucasica», fasc. 2-3. մանաւանդ fasc. 3, p. 82-138): Կը խոստովանինք թէ այս երկար գրութիւնը մեզի շատ համոզիչ չբերեցաւ:

Յաջորդ գրուածքին մէջ առիթ եղած է յիշելու նաեւ Ս. Գրոց այլեւայլ տեղեկու-

թիւնները: Գիրութեան համար հոս կ'ամփոփենք հայ քարգմանութեան այն տեղիքն, ուր մեր առջեւ կ'ելլեն նաեւ զանազան խնդիրներ, երբ համեմատելու զգենք օրինակի համար Ա. եւ Բ. եզրի ընթերցումները, ուր Հայերէնը յաճախ տարբեր խմբագրութեան մը հետեւած է: Հայերէնը քարգմանուած է Յունականէն. եւ ասոր համար կը կարդանք Գ. քաղ. ԺԸ. 26. «Եւ ասէ եղիւ կիւմ... ցնափասկ. Խօսեալք ընդ ծառայս քնասորերէն, քանզի լսեմք մեք. եւ մի՛ խօսիր հրէարէն յականջս ժողովրդեանդ ար կան ի պարսպիդ» են: Նոյն խօսքը նոյնպէս՝ Եսայի, ԼԶ, 11: «... Խօսեալք ընդ ծառայս քնասորերէն, զի լսեմք, եւ մի՛ խօսիր ընդ մեզ հրէարէն. եւ ընդէ՞ր խօսիս յականջս մարդկանս որ անկեալ կան զպարսպաւս»: Երկու տեղն ալ Յն. ունի *συριστι* (ասորերէն). եւ *ισουδαϊστι* (հրէարէն). բայց առաջնոյն տեղ՝ ինչպէս Երբայականը, նոյնպէս Ասորին ունի յն. *արամ*. Արամերէն (*aramait*): Նոյնպէս է նաեւ Բ. եզր, Գ, 7. «Եւ գրեցին գիր ասորերէն, եւ էր գնա քարգմանեալ» են. ուր յայն բնագրին համեմատ արքայից արքայի նամակ գրողն է աշխարհին Հարկահանը (յն. *δ φορολόγος*, լտ. *tabellarius*). Եւ քարգմանուած էր պարսկերէնի:

«Յիշատակարան» եւ «Յիշատակք» բառերուն համար յիշուին հետեւեալ տեղիքն, ուր հայ բնագրին մէջ նաեւ զարմանալի կրկին սխալագրութիւններ մուտք գործած են: Ա. եզր Բ, 21, կ'ըսուի «Տէր մեր քաղաւոր, եւ փորձեալ տեսցես զոր գրեցին շատակարանաց, եւ գիտացես» են (յն. *են Բիթլօ Եփոնիստիստոս*, գտցես ի մատենի յիշատակաց», ինչպէս ունի նաեւ Ասոր.): Թագաւորը կը գրէ հայերէնին ի մեմատ (անդ, 26) «Հրամայեցի տեսանել ի մատենս յիշատակարանաց, եւ մատենս յիշատակարանաց, եւ գտաւ քաղաքի պարսպիդ» են: Համապատասխանող յն. բնագիրը պարզապէս կ'ըսէ «Հրաման ետու եւ տեսաք (քննեցաք) եւ գտաք, երբ քաղաքի պարսպիդ» են. նոյնպէս Ասորին, որ կ'ըսէ «... ընթերցան եւ գտին, երբ...» են: Ամէնէն եզականն է յաջորդը, այն է՝ Ա. եզր Ամէնէն եզականն է յաջորդը, այն է՝ Ա. եզր Գ, 21. «Արդ այժմ տէր մեր եւ քաղաւոր Դարեհ, խնդիր արա եւ տես ի տուն մա-

տենագրաց, ուր կան գիրք յիշատակարանաց ի պահեստ քաղաքաւորի կիրոսի» են: Արդ այս ամէնը մեկնաբանութիւն է յունականին, որ կ'ըսէ «տես յարժունի (քաղաւորական) մատենադարան կիրոսի» (*են տօ՛ւ Բասիլեօ՛ւ Բեթ-լիօֆուաչիօ՛ւ*) ուր գործածուած է *βιβλιοφυλάκιον* բառը՝ զոր յետոյ աւելի մերձաւոր ըլլալու համար՝ փորձեր են քարգմանել «Գրապահ տեղի» են: Յոյն բառը կը նշանակէ տեղ մ'ուր կը պահուէին գրքեր եւ յիշատակարաններ, մատենադարան ու ինչպէս հոս «ուր կան... ի պահեստ» բացատրականը՝ նոյն իմաստով է նոյնպէս համապատասխանող տեղին Բ. եզր Ե, 17, որ քարգմանուած է՝ «Արդ երբ բարեւոյ թուի քեզ քաղաւոր, այց արա եւ տես ի տունս պահպանութեան գրոց յիշատակարանաց քաղաւորաց Բարեւոյց» են: Այս տեղ նաեւ Յոյնն ունի «... ի տունս գանձու քաղաւորին Բարեւոյն» (*են տօ՛ օ՛ւ քօ տօ՛ Գա՛ւից տօ՛ Բասիլեօ՛ւ...*) եւ այս պարսկական բառն ունի արդէն եւ այս պարսկական բառն ունի արդէն Երբայեցի բնագիրը, եւ նոյնը քանի մ'անգամ կը կրկնէ Ասորին, որ ունի «... ի մատենս որ են ի տան գանձու քաղաւորաց Բարեւոյն»: Իմաստն է ի հարկէ՝ Մատենադարան ու Գիւան:

Շատ հետաքրքրական է երկու գրոց ալ շարունակութիւնը, Ա. եզր Զ, 23 կը կարդանք. «Յայնմ ժամանակի քաղաւորն Գաւառի հրամայեաց խնդիր անել ի տունս քեհ հրամայեաց քաղաւորացն, որ մատենագրաց քաղաւորացն, որ կային ի Բարեւոյն: Եւ գտաւ ի Բատան տեղւոյ ուր կային գիրք յիշատակարանաց» են: Յոյնը վեր յիշուած բառը կարանաց» գործածած է, եւ կ'ըսէ («մատենապահ») գործածած է, եւ կ'ըսէ «... ի մատենադարանս (*են Բիթլիօֆուաչիօ՛ւ*) «... ի մատենադարանս. եւ գտաւ յԵրբար ուր կային ի Բարեւոյն. եւ գտաւ յԵրբար տանս, ի պաղատան (յարժունիս) ի Մատանաց աշխարհի ի տեղւոյ, յորում յիշատակարանց (*Եփոնիստիստո*) այսպէս...» նշանակուեցաւ քաղաքի անունն եւ կից բառը՝ *են կենք քաղաքի անունն եւ կից բառը՝ են Երբար. Արդ «Եկրատան» տեսած է նաեւ չօրք. Արդ ինչպէս կը ցուցնէ «Բատան» արդի Հայը՝ ինչպէս կը ցուցնէ «Բատան» յունականին նիւթական տառադարձութիւն պիտի*

ըլլայ յետադաս յօդերով ալ միասին: Այլագգ դժուար մեկնելի է բարի-տե ն, բայց միայն (տ՞) *βαρει* (ի պաղատան) եւ տե ն (ի) = յօդը՝ *տ՞ ըն*. Յունարէն *βαρις* կը նշանակէ բուն հին նշանակութեամբ՝ կատակար, նաւակ. բայց յետոյ՝ Մեծ տուն, Աշտարակ, աշտարակաւոր տուն, Պալատ, եւն: Արդեօք հայ քարգմանը չէ՞ր կրցած իմաստը հանել, եւ անոր համար յոյն բառն օրինակած է պարգապէս: Կարելի է նաեւ Սրբագրչի մը գործ ըլլայ, որ՝ նշգրտութեան համար կը պահէ բնագրին բառաձեւերը, երբ խնդրական բան մը տեսնէ: Բ. Եզրի համապատասխանող խօսքին մէջ ալ ուրիշ սխալագրութիւն մը կայ: Բ. Եզր 2, 1 «Յայնժամ Դարեհ քագաւոր այց արար, խնդրեաց եւ եզրիտ ի տունն քագաւորաց գրոց յիշատակարանացն ի Բաբելոնի»: Եւ գտեալ յԱմաքստի քագաւոր Բատանացւոց գրուի մի գրոյ տաւմարի. Եւ գայս ինչ գրեալ էր ի գիրս յիշատակարանի»: Հոս նախ կայ Եկատանի անունը «Բատանացւոց» ձեւով, բայց նոյնը՝ նաեւ ուրիշ ձեւով «յԱմաքստի», սխալագիր վերջաւորութեամբ: Ասի յունական ձեռագրաց մէկ մասին համեմատ է, որ ունին *ἐν Ἀμαθᾶ ἐν πολει ἐν τῇ βάρει*, ուստի «յԱմաքա քագաւոր ի պաղատան». բայց սովորական յոյն բնագիրը չունի անուն: Ասորին որոշ կ'ըսէ «Եւ գտաւ յԱյսմատան (*Ahmatan*) քագաւոր քագաւոր Բատանացւոց գրուի մի գրոյ տաւմարի» եւն: Նաեւ Երբայականն ունի անուն *Ahmata* ձեւով. բայց զարմանալի կերպով ումանք (օրինակի համար մեծ Բագմալեգուեանի հրատարակիչք) կարծես պարզ բառ մը նկատած են եւ մեկնողական ոճով ասոր տեղ քարգմանած են՝ «Եւ գտաւ ի դարանի մատենից (in scrinio scripturarum) ի պաղատան՝ որ է ի Մարաց նահանգի (in Madai provincia): Բայց անունն ուղիղ կարդացած էր լատին քարգմանութիւնն Երբայականէ, եւ որ կը կարդայ in Ecbatanis quod est castrum in Medena provincia. Հայ բնագրին անունաց այս սխալագրութիւնները առանձինն քննութեան կարօտ են, նախ ստուգելով ձեռագրաց ընթերցումները (Զօհրայ այս տեղերը կարելոր բան մը չէ նշանակած), եւ այնուհետեւ համեմատելով բագմագրի յոյն ընթերցումաց հետ:

Գտնուելով ընթերցումաց (2, 1)՝ «եզրիտ ի տունն քագաւորաց գրոց յիշատակարանաց ի Բաբելոնի»՝ համեմատ է նախընթացին (Ե. 17) գոր յիշեցինք: Յոյնը հոս կը տարբերի հետաքրքրական ընթերցումը մը, եւ կը գործածէ մատենադարանի համար նաեւ այժմ սովորական մնացած բառն, ուստի կ'ըսէ «...արար խնդիր ի մատենադարանս (*ἐν βιβλιοθήκῃ*), ուր գանձն (*ὁ γάζα*) գտանի, ի Բաբելոնի»: Այսպէս ունի նաեւ Ասորին, որ կ'ըսէ «Եւ ընթերցաւ ի մատենան որ են ի տան գանձան անդ ի Բաբելոն» եւն: Տողին վերջն ինքնուրոյն ընթերցում մ'ունի Հայը՝ «գրուի մի գրոյ տաւմարի. Եւ գայս ինչ գրեալ էր ի գիրս յիշատակարանի»: Յոյնն ունի միայն «գրուի մի (*κεφαλὴς μία*) եւ ի նմա գրեալ այս յիշատակարանս» (*ὁ πρόμνημα*). ուստի չունի «տաւմար» յունարէն բառն ալ: Ասորին ասոր տեղ կ'ըսէ «Եւ գտաւ... մագաղապ մի (*magalta*, որ կը նշանակէ նաեւ՝ գիրք, հատոր, volumen) եւ այսպէս գրեալ էր ի մէջ մատենին» (*kerkā* «volumen»):

Բնականապէս նման բացատրութիւններ կան Ս. Գրոց նաեւ ուրիշ տեղեր: Աստուգմէ շատանաք յիշել՝ «Ահաւարիկ գրեալ է ի գիրս յիշատակաց Պարսից եւ Մարաց» (Եզրեր, Ժ, 2): Այս տեղ «գիրք» եզակի իմաստով է յունին համեմատ, որ կ'ըսէ «...ի մատենի քագաւորաց Պարսից եւ Մարաց ի յիշատակ (*ἐν βιβλίῳ βασιλέων... ἐξ μνημόσυνον*). Եւ ի վերջոյ նոյնպէս նաեւ Ասորերէնը՝ «գրեալ ի մատենի ժամանակաց (աւուրց) արքայից Մարաց եւ Պարսից», որ գործածուած է *sepra* (*sefra*) բառը, որ անցած է նաեւ հայերէնի (սոփեր): Նաեւ լատինականն է *in libro regnum... in memoriam*. — Վերջապէս յիշեմք Եսայի, Լ2, 3՝ «...Սովմեսա՝ հրովարտակաց դպիր, եւ Յովաք Ասափայ՝ յիշատակաց դպիր». Երկու տեղն ալ «դպիր» ի հարկէ բուն իմաստով՝ իբր գրիչ: Յոյնն արդէն միայն այս բառն ունի (*Σομνᾶς*) *ὁ γραμματεὺς* (գրիչ՝ պետական եւ պարզ.) իսկ երկրորդին համար գործածուած է բարդութիւն *ὁ ὑπομνηματογράφος* (յիշատակագիր). Ասորին առաջինը գրած է նոյնպէս պարզ բառով *sapra* (*sajra* գրիչ. վերոյիշեալ

արմատէ [երկուքն ալ բուն ասորեան *sipru* եւ *sāpiru*] «գրութիւն եւ գրիչ»: իսկ երկրորդը նոյնպէս բառով մը՝ *ma'hdana* (յիշատակիչ, *magister memoriae*). իսկ լատիներէնը գրած է *scriba* եւ *a commentariis*.

Վարը յիշուած խնդիրներուն մասին կան ի հարկէ այլեայլ գրութիւններ՝ հին եւ նոր: Շատանաք յիշելով նորագոյն գրուած մը՝ H. J. Polotsky, *Aramäisch prš und das «Huzvaresch»*: «Le Muséon, Revue d'Études Orientales», XLV, 3—4 (Louvain 1932), p. 273—283, ուր քննութեան կ'առնուի առաջին գրուիք Շեդերի գրութեան (H. H. Schaefer, *Iranische Beiträge*, I, Halle 1930). որ յաճախ յիշուած է վարը: Այս խնդրոյ մէջ հոչակ ունեցող Մարկվարտ մինչեւ անգամ «Հարաւային Հայաստան» իւր կարելոր ուսումնասիրութեան մէջ յառաջ բերած է միջինարեւելեան հատմաներ, որ արամեերէն բառերն իբր «գաղափարանիշ» պարսկերէն կը կարդացուին (Jos. Markwart, *Südarmanien und die Tigrisquellen etc.* [Wien 1930, pp. 125 + 648], p. 536 ff.). Ինչպէս այս գործը լոյս տեսած է հայագէտ եւ հայաստանի մեծագուծ հեղինակին մահուանէ հայաստանի մեծագուծ հեղինակին մահուանէ հետք, որ դժբախտ արկածի մ'արդիւնք էր, նոյնպէս յետ մահուան լոյս տեսած է իւր այս խնդրոյ համար կարելոր գործը՝ Jos. Markwart, *Das erste Kapitel der Gatha aštavati. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben von Jos. Messina*, Roma 1930 (Pont. Inst. Bibl.), 4°, pp. 8 + VI + 80. Այս առթիւ յիշեմք քէ Յիսուսեան նոյն գիտնականը մօտերս հրատարակած է Մարկվարտի ուրիշ գրուած մը հայ եպիսկոպոսարաններու սկզբնաւորութեան մասին. հմմտ. Jos. Markwart, *Die Entstehung der armenischen Bistümer. Kritische Untersuchung der armenischen Überlieferung*, herausgegeben von Jos. Messina, Roma 1932, pp. 100 (Pont. Inst. Orient. Stud., 1932, Nr. 80): «Orient. Christiana», Vol. XXVII, Nr. 80):

— Այժմ անցնինք քարգմանութեան:

1. *Արամեական այն Պապիրոսներուն մէջ, որոնք Ն. Ք. Հինգերորդ դարէն էին եւ զբաղուեցան Եգիպտոսի Երեւոնի մէջ*

կային նաեւ երկու Հատակտորներ Արամեերէն թարգմանութեան մը Բիսուստունի արձանագրութեան, որոնք ի հարկէ անաղանազոյն պատճենէ մը ծագած են եւ ո'չ թէ ա'յն օրինակէն, զոր նոյն ինքն Դարեհ տարածեց՝ իբրեւ արքայից արքայի մէկ կարելոր Յայտարարութիւնն ի մասին զժողովրդեանց՝ տարարութիւնն էր¹: Եւ որովհետեւ ծանօտորոյ յաղթած էր²: Եւ որովհետեւ ծանօտորոյ նաեւ Նարդ ի Ռուստէմի արձանագրութեան ալ Արամեական բնագիր մը³, զբնութեան ալ Արամեական բնագիր մը⁴, եւ չեն կրնար տարակոյսներ մնալ ա'յն մասին թէ Արամեերէնն արդէն Դարեհի օրէնէն ի վեր Պարսից Պետութեան մէջ պաշտօնապէս գործածուած է:

Արամեերէնը Ն. Ք. իններորդ դարէն սկսեալ այրուեցան զիւր մը կը կերպրէ: Գործնականին մէջ այս զերն աւելի զերագոյն գտնուեցաւ քան բնեւորները: Բայ աստի Արամեացիք Յատակտորման Ասորի առեւտրական կարելորագոյն ժողովուրդն եղած էին, այնպէս որ Նինուէի մէջ զբանն նաեւ Արամեական՝ ինչպէս Ասորեստանեան կը չամեմատ կը հաշուէին. եւ Ասորեստանեան կը չհիշուէր զբայ շատ անգամ Արամեական արձանագրութիւններ կը գրէին⁵: Ասորեստանի մէջ Արամեերէնը շատ տարածուած էր, եւ զիւրոյց (կամ պաշտօնաւորման) մէջ կը գործածուէր ա'յնպէս որ Ասորեստանի պալատի օրով ի Նինուէ Ասորեստանեայ քարտուղարին քով կը գործէր նաեւ Արամեացի մը⁶: Երբ Սենեքերիմ 701ին Յուդայի Եգիպտոս արքային հետ բանակցութիւններ կատարելու տար, Եգիպտոսի պատուիրակները կը խնդրէին Ասորեստանեան արքայի ներկայացուցիչէն՝ իրենց հետ Արամեերէն բանակցել, որպէս զի Երուսաղեմայ ժողովուրդը չկարենայ հասկնալ⁷: Ուստի այս Արամեերէն լեզուն այն առեւ սովորական եւ ժամօթ էր թէ՛ Պաղեստինի եւ թէ՛ Ասորեստանի բարձրագոյն խաւերուն: Անոր համար տանի բարձրագոյն խաւերուն: Անոր համար տանի զժողովրդին չկայ գտնելու թէ Ի2. որեւէ զժողովրդին չկայ գտնելու թէ Ի2.

¹ E. Sachau, Berl. Sitzungsber. 1909, 1295; Ed. Meyer, *Der Papyrusfund von Elephantine*, 98 ff.; Cowley, *Aramaic Papyrs of the 5th cent.* B. C., 248 ff.
² E. Herzfeld, *ZDMG*, 80, 1926, 244.
³ Br. Meibner, *Babylonien und Assyrien*, I, 356; L. Delaporte, *Épigraphes araméens*, R. Kittel, *Gesch. des Volkes Israel*, 3, 2, 520.
⁴ Hommel, *Ethnologie und Geographie des alten Orients*, 191.
⁵ Բ. թագ. ԺԲ, 26. Եսայի, Լ2, 11:

Հարստութեան ժամանակ Եգիպտոս հասնող վարձկան զինուորներն Արամերէնն ալ գոնէ այնչափ հասկընային՝ որչափ Երրայեցեբէնը⁶ : Ճշդիւ այսպիսի անձանց զինուորներու եւ անոնց առաջնորդներուն համար, որոնք օտար ծառայութեան կ'երթային, անհրաժեշտ էր՝ շատ տարածուած եւ երթեւեկութեան համար գործածական լեզու մը գիտնալ :

Նաեւ նորբարելւանական իշխողներն իրենց Արամէացի հպատակաց հետ կը հաղորդակցին անոնց մայրենի լեզուաւ : Նարու-նայիդ կը նախընտրէր արամէական վիճակներ՝ ինչպէս Սառան եւ Տէիմա (Teimā), ուր ծանօթ կոթողը վկայ է Արամերէնի գործածութեան, որուն կրնանք հետեւիլ՝ արարական շրջանակին մէջ՝ մինչեւ Գ. դար Յ. Ք. ⁷ :

Արամերէնի գործածութիւնն Ասորեստանի եւ նորբարելւանական պետութեան մէջ կարեւոր էր նաեւ Հինդարսկական Պետութեան համար՝ բեւեռագրութեամբ գրուած պաշտօնական լեզուին քով կը գտնուէր ուրիշ մը՝ այբուբենական տառերով գրուած : Ուստի Ասորեստան ու Բաբելոն՝ Արամերէնի գործածութեան համար կրնային օրինակ ըլլալ Հինդարսկական դիւանին :

Հինդարսկերէն բեւեռագիրը, որուն հետ իր օրինակ բեւեռագրական գրութեանէն զէպի այբուբենական գրութեան մը զարգացման՝ կրնանք այժմ համեմատել Ասորիքի Ռաս-Շամրայի գիւտերը, կը հասնէր հնութեամբ յամենայն զէպս մինչեւ Կիւրոս եւ ամենայն հաւանականութեամբ շատ աւելի վեր : Որովհետեւ ընդունելի չեն երեւար այն առարկութիւններն՝ որոնք կը յարուցուին լեզուական պատճառներով ընդդէմ վաւերականութեան Պարսոյ (Pārsa) Արիարամէսի ա'յն արձանագրութեան, որ Համատան գտնուած է ⁸ : Արիարամէսի արձանագրութիւնն անա-

⁶ Այսպէս ընդունելու է՝ համեմատ Bauer-Leander, Grammatik des Biblisch-Aramäischen, 4. Արեւելքի մէջ ամենեւին արտասովոր բան մը չէ՝ բացմարկու ըլլալ ինչպէս ծանօթ է ամէնուն որ իրականութեան տեղեակ են. հմտ. նաեւ P. Leander, Göteborgs Högskolans Arsskrift 34, 1928, 4. ⁷ Lidzbarski, Ephemeris 3, 84 ff. կը պարունակէ ալ-Հիգրի (al-Higr) արձանագրութիւնը 267 տարիէն Ն. Ք., որ տակաւին սաստիկ ազդուած է Արամերէնէ. հմտ. նաեւ Nicholson, A Literary history of the Arabs², 471. J. Horowitz, Islamic culture, Haidarābād, 3, 1929, 169; SA. 9. ⁸ H. H. Schaefer, Iranische Beiträge, I, 95 յիշատակելով J. Friedrich եւ J. Hertel; Berliner Sitzungsber., phil.-hist. Kl. 23, 1931, 635 ff.

գան-աքամենեան ժամանակի մէջ կեղծելն, ինչպէս կը դուշակուի, հաղիւ թէ որեւէ ըմբռնելի պատճառ մ'ունեցած ըլլայ : Բաց սաստի արձանագրութեան մէջ տխրողները կը համաձայնին այն պատմական իրողութեանց հետ, որոնք իրր իրական կրնան նկատուիլ. քանի որ Արիարամէսի մէջ ճիւղն իրօք ի Պարսա կ'իշխէր, մինչդեռ կրտսեր ճիւղը կը տիրէր յԱնշան (Anšan) :

Անձանօթ է թէ արդեօք արդէն Մարք իրենց գործածական Երանեան լեզուն բեւեռագրութեամբ գրած ըլլան : Դէոկէսի (Dejokes) կ'ընծայուի գրաւոր դատաստանական կարգի մը սահմանումը⁹ : Ճիշդ այսպիսի նպատակներու համար Արամերէնը շատ յարմար էր : Մարք սերտ յարաբերութիւններ ունէին Սալդիներու եւ Ասորեստանեաց հետ, եւ Կիւքսարի մեծ պետութիւնը, նկատողութեան առնելով Միջագետքն եւ Արեւելեան Փոքրասիա, հիմնուած է Ուրարտուի եւ Ասորեստանի ժառանգութեան վրայ : Մարական եղած Կապպադովկիոյ մէջէն կ'անցնէր վաճառականական ուղին՝ Սարգէսէ զէպի ի Շօշ¹⁰ : Ն. Ք. երրորդ Հազարամեկին Կապպադովկիոյ մէջ կային Միջագետացի առեւտրական տներ, որոնք Աքատերէն լեզուն կը գործածէին : Արամէական արձանագրութիւններ Կապպադովկիոյ մէջ գտնուած են Գ.—Բ. դարէ Ն. Ք., եւ Աքամենեան ժամանակէ՝ ի Սարգէս, իսկ այս լեզուաւ արձանագրութիւն մը Կիլիկիոյ Տարսոսի մօտ Ե. դարու կ'ընծայուի ¹¹ :

Ուստի պէտք է հետազօտել այն կարելութիւնը թէ արդեօք Դարեհ չէ՞ շարունակած պարզապէս այն սովորութիւնը՝ զոր ունէր մարական դիւանատունը, երբ պաշտօնական գործածութեան համար առաւ Արամերէնը՝ Հինդարսկերէնի, Երամերէնի եւ Բաբելարէնի քով. եւ թէ ոչ միայն ինքն, այլ արդէն Կիւրոս եւ Կամբիսէս Արամերէնը Պետական դիւանատան մէջ թոյլատրած ըլլան՝ ինչպէս իրենցմէ յառաջ ըրած էին մարական մեծ-արքայք : Ուստի Դարեհ հիմ-

⁹ Հերոդոտոս, Ա. 100. ¹⁰ R. Dissaud, La Lydie et ses voisins, 17. ¹¹ Lidzbarski, Ephemeris, I, 53 ff.; 319 ff.; հմտ. ZDMG, 82, 1928, CV. E. Littmann, Sardis, 6, Lydian inscr., I, 1916; F. Sommer und P. Kahle, Kleinasiatische Forschungen, I, 18 ff.; Baumgartner, ZAW, NF. 4, 85, 1927.

նուած ըլլայ աւանդութեան մը վրայ, զոր պահած էին արդէն իւր նախորդները եւ որ մինչեւ Մարաց շրջանը կը հասնէր¹² : Միւս զնելու է սակայն թէ Ասորեստանեայք եւ Նար-Բաբելարցիք Արամերէնը կը գործածէին միայն իրր օժանդակ՝ Ասորեստաներէնի կամ Աքատերէնի քով. պատճառ մը չկայ կարծելու թէ Մարաց օրով այլապէ եղած ըլլայ ¹³ :

2.

Արամերէնի իրր դիւանական լեզուին տարածութեան շրջանակին մասին մինչեւ այժմ զբեթէ ընդհանրապէս կ'ընդունուէր թէ ասի սահմանափակուած ըլլայ Պարսկա-կան Պետութեան արեւմտեան կիսուն մէջ, ուստի իրր այն շրջանակին մէջ՝ ուր Արամերէնը տարածուած էր իրր Հաղորդակցութեան եւ վաճառականութեան լեզու¹⁴ : Ուստի Աքամենեանց դիւանական վարչութեան մէջ, որ շատ նպատակայարմար կերպով կազմակերպուած էր եւ որ Սատրապութեանց դիւանապետներուն անմիջական գրաւոր հաղորդակցութիւնը կը պահանջէր Շօշ մար Արամերէնի դիտող պաշտօնեան որովհէտէր զիրք մ'ունէր : Այսպիսի Դպիր (šāprā) մըն էր Եզր, զոր Արտաշէս իրր պաշտօնեայ Երուսաղէմ զրկած էր ¹⁵ :

Հինդարսկերէնը պետական եւ արքունի լեզու մըն էր, որ կը գործածուէր հանդիսարարէնի զորքերէր Պարսիս աշխարհի մէջ սովորապէս գործածուած առտնին լեզուէն ¹⁶, Պար-

¹² Այս աւանդութեան զոյգութիւնն ուղիւ կերպով կը շեշտէ Schaefer, Iranische Beiträge, I, 2. ¹³ Kittel, անդ, 321. Պարսկաստանի մէջ Արամերէնի գործածութիւնը կ'ուզէ ծագած ըլլալ պարսկական լեզուէն Երիւ Նահար (Ebir Nahar) սատրապութեան՝ զոր ստեղծեց Կիւրոս : ¹⁴ Հմտ. իրր Fr. Cumont, Les religions orientales dans le paganisme romain, 135; G. Bergsträsser, Einführung in die semitischen Sprachen, 59; Ed. Meyer, Gesch. d. Altert., 3, § 28; Brockelmann, Grundriß, I, 14; Zeitschr. für Rechtsphilosophie, 5, 1930, 132, 5. ¹⁵ Հմտ. գեղեցիկ զրուածքս H. H. Schaefer, Esra der Schreiber, Tübingen 1930. իւր՝ Iranische Beiträge, I, 6 ff. ¹⁶ Հարաւարեւմտակողմը Երանեան ժողովրդական լեզուէ պլեւելլ ծանօթ ձեւերուն շարքին աւելցնելու է ašydl (հմտ. Cowley, Elephantine, 51, 14). որուն հետ համեմատելու է Aoidaiti-բաբելոնի Արշա. է, 8, 9: վերջնայս բուն ձեւն է իրր նոյնի Արշա. է, 8, 9: վերջնայս բուն ձեւն է իրր «Atradata», աւետ. թարգմտ. այսինքն՝ Atar հմտ. կամ ստեղծուել. հմտ. Հինդարսկերէնի Vahumishar- բուն ձեւէս *Vahumishar- կ'ըսէ

սայի Արիարամէս կը գոհանար Հինդարսկերէնով, որչափ կրնանք հետեւցնել իւր ծանօթացած միակ արձանագրութեանէն : Կիւրոս՝ Թագաւոր Անշանի, գրաւող Բաբելոնի, այն թուով սակաւ բնագիրներն՝ որոնք իրմէն են, քանդակել կու տայ Հինդարսկերէն, երամերէն եւ բաբելարէն լեզուներով. իսկ Բաբելաստանի մէջ միայն բաբելարէն կը գործածէր : Դարեհի քով Պետութեան այն երեք զլխաւոր լեզուներու քով կը գտնուին նաեւ Արամերէն, Յունարէն եւ Եգիպտական լեզուները : Սակայն պէտք չէ երբեք մոռնալ թէ մեր ունեցած ատաղճը շատ պակասաւոր է եւ օր մը կրնանք հանդիպիլ արամէարէն յիշատակագրերու Դարեհի նախորդներու ժամանակէն :

Հինդարսկական Պետութեան բազմաթիւ նահանգներու մէջ Արամերէնը կը հասկըցնէր, եւ իշխանութեանց անմիջական գոնէ այլեւայլ տարերաց հետ հաղորդակցելու կրնար ծառայել : Կրնանք այս կէտը տեսնել այն պաշտօնական հրովարտակներէն, որոնք Եզրի մատենին մէջ առնուած են, եւ նոյն-Եզրի մատենին մէջ առնուած են, եւ նոյն-Որովհետեւ տարակոյս ունենալու չէ ա'յն մասին թէ Արամերէնը նաեւ հրէական շրջանակներու մէջ տարածուած էր եւ ո'չ թէ Պարսկական մտած ըլլայ նախ Ե. դարուն Աքամենեան դիւանատան սովորութեանց հետեւունեան դիւանատան սովորութեանց հետեւունեան լեզուներէն մէջ կը գտնենք Արամերէնն իրր լեզու մըն էր, որ կը գործածուէր հանդիսարարէնի զորքերէր Պարսիս աշխարհի մէջ սովորապէս գործածուած առտնին լեզուէն ¹⁶, Պար-

Andreas, տեղս՝ Lidzbarski, Ephemeris, 2, 221, ¹⁷ Sommer-Kahle, անդ, 23 ff. 86. Թէ այս անձինք պարսկական պաշտօնեայք եղած ըլլան, կ'ընդունին Lidzbarski, Z. f. A., 31, 1917, 122; Littmann, Sardis, 6, I, 28. Իսկ թէ այն Արամերէնը բարբարոս ձեւով է՝ կը կարծէ նաեւ Schaefer, Iranische Beiträge, I, 3.

յիշած Գիրք (βιβλίον) Մողուց ի Լիւզիա՝ նոյնպէս մագաղաթի վրայ գրուածք պիտի ըլլան:

5.

Պարսից մասին մեր գիտցածն եթէ կապենք գրութեան յետագայ տեսակներուն հետ, որոնց ձեւերով կ'երեւան Պահլաւիկն ու Պարսիկը (Pahlavik, Pārsik) կամ Սողաբիկները, կրնանք անպատճառ հետեւցնել թէ այս մագաղաթք (ձեւերով) Արամէական տառերով գրուած էին: Բայց ասով տակաւին ըսուած չ'ըլլար թէ նաեւ Արամերէն լեզուաւ գրուած ըլլային այն ժամանակագրութիւնքն: Դարեհի Բիսիտուն § 70 ասութեան կերպը նուազ պայծառ է եւ վնասուած, եւ շատ տարբեր կերպով մեկնուած է. իսկ Հերցֆէլդը պայմանաւորաբար կ'ըսէ իր թէ Երաներէն լեզուի համար Արամէական տառերն կը սահմանուին³⁰:

Հերցֆէլդի մեկնութեան նպատակը է նախ այն իրողութիւնը թէ անշուշտ ո՛չ թէ Դարեհ առաջին անգամ որոշած ըլլայ Արամերէնն իբր գիւտնատան լեզու, այլ թէ՛ ինչպէս վերն ըսինք, շարունակած է սովորութիւն մ'որ կար Մարերու օրերէն ի վեր, եւ միայն ա՛յն նորութիւնը սահմանեց թէ բեւեռագրի տեղ, որ նկատողութեան կ'առնուէր քարի ու կաւի համար, մագաղաթի վրայ գիրագրի՞ծ Արամերէն տառաձեւերը գործածուին Երաներէնը նշանակելու համար: Այս առաջարկեալ մեկնութեամբ կը բարձուի այն առարկութիւնը թէ Դարեհ չէր կրնար միեւնոյն ժամանակ սահմանել թէ՛ Արամերէն լեզուն իբր պաշտօնական լեզու եւ թէ՛ միանգամայն Արամերէն գիրն՝ Երաներէնը գրելու համար: Միւս կողմանէ եթէ մինչեւ Նախաքրիստոնէական Ե. դար վերահանք Հիւսիս-Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ Խարոսթիի (Kharosthi) զարգացման սկզբնաւորութիւնը³¹, այն ատեն աւելի հաւանական կ'ըլլայ թէ Հնդկիկներն գրի այն տեսակը Միջին-Հնդկերէնի համար Արամէական սկզբնաւորութիւնը հետեւողութեամբ զարգացնելու ժամանակ՝ օրինակ կամ նախապիւ մ'ունեցած ըլլան, որ շատ մերձաւոր է

³⁰ Այս մասին համար. ի վերջոյ E. Herzfeld, Paikuli, 73.
³¹ G. Bühler, Indische Paleographie, 19 ff.; H. Jensen, Gesch. der Schrift, 200 ff.; v. Junker, Das Awestaalphabet, 134 ff.; The Cambridge History of India, I, 657.

այն ոճոյն՝ որով Երաներէնը մասնանիչ կ'ըլլար Արամերէն գրչութեամբ: Բայց աստի Խարոսթի յորջորջանքը պահած է յիշատակը ձեւերով մագաղաթներուն, որոնց գործածութիւնն Երանէ մտած է Հիւսիս-Արեւմտեան Հնդկաստան՝ անուանակոչութեամբն ալ աւստարէն pāsta-, միջինպարսկերէն pōst («փոսթ») կամ մաշկ կամ կաշի, այնպէս որ Kharosthi աղաւաղեալ ակնարկութիւն մըն է իշու («խար») մորթին՝ իբր գրելու աւտար³²:

Միւս կողմանէ ի Taxila Պենջաբի մէջ երեւան եկաւ արձանագրութիւն մը՝ Արամերէն լեզուաւ եւ գրով, զոր ուղած են Գ. կամ Գ. դարուն Ն. Ք. դնել³³: Չարմանալի բան մը չէ Հիւսիս-Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ Արամերէնի հանդիպել թէ՛ Աքամենեանց օրով եւ թէ՛ Աղեքսանդրէ ետքն եկած ժամանակի մէջ. որովհետեւ բաց ի պաշտօնական գիւտնատան սովորութիւններէն՝ նոյն իսկ վաճառականութիւնը ստեղծած էր յարբերութիւններ Հնդկաստանի եւ Արամէական բնակավայրին միջեւ: Բայց Taxila-ի արձանագրութիւնը տակաւին սուղացոյց մը չէ այն մասին թէ Աքամենեանց Պետութեան արեւելեան կիսուն մէջ վարչական հաղորդակցութեան համար Արամերէնը բացառապէս միայն կամ նոյն իսկ գերադաս կերպով գործածուած ըլլայ: Ընդհակառակն՝ ինչպէս վերը բացատրուեցաւ, Խարոսթիի զարգացումն աւելի պէտք պիտի ըլլայ մեկնել թէ Նախաքրիստոնէական Ե. դարէն յառաջ նոյն արեւելեան աշխարհներուն մէջ Երաներէնն արդէն Արամէական տառերով կը գրուէր:

6.

Կարելի է մտածել թէ Դարեհի օրով Արամերէնն իբր օժանդակ Պաշտօնական լեզու մը, ինչպէս որ արդէն իւր Մարական ու Պարսիկ նախորդները կրնան գործածած ըլլաւ, նաեւ Արեւելից մէջ փոխանակ Արամերէն տառերով գրուած Հինպարսկերէնի ընդարձակ շարժով փոխարինած ըլլայ. բայց այս տեղ արդէն պարզապէս ենթադրութեանց սահմանի մէջ կը գտնուինք: Արեւելի համար Լեզուական ինդիկներուն ա՛յն կարեւորութիւնն ընծայելու չէ թէ՛ Հնդկութեան եւ թէ՛

³² J. Przyluski, JRAS, 1930, 43 ff.
³³ Cowley, JRAS, 1915, 191 ff.

տակաւին արդի ժամանակի նկատմամբ, զոր նորժամանակեայ Արեւմուտքն սյապիսի խընդերներուն կ'ընծայէ: Արեւելի համար նորանշան բան մը չեն անձեր՝ որոնք բազմաթիւ լեզուներու լիակատար հմուտ էին: Ուստի Արամերէնն անցումը Հինպարսկերէնի՝ որ Արամերէն տառերով մագաղաթի վրայ կը գրուէր, անշուշտ կարելի էր, եւ արքայից արքայի դիւանատան պաշտօնից համար շատ դժուարութիւն մը պատճառած ըլլալու չէ թէ Արամերէնն արդեօք թէ Հինպարսկերէնը գործածեն: Պէտք է հրաժարիլ այս իրերու վերաբերեալ պարագաները զուտ բանասիրական ուղղութեամբ մեկնելու ջանալէ, որովհետեւ անով վտանգ կայ՝ պարզ տեսակաւորութեամբ տողորուած մնալու: Այսօր Արամերէնը լեզու մըն էր, զոր կարելի էր գործածել Երանի Հիւսիսն ու Արեւելքը, որ յամենայն դէպս շատ աւելի դիւրութեամբ կարելի էր, քան այսօր, երբ օրինակի համար Դադատանցի Ավար մը բաց ի իւր մայրենի լեզուն՝ Թուրքերէն, Պարսկերէն, Արաբերէն եւ Ռուսերէն գոնէ վտար ի շատ գիտնալ ստիպուած է:

Թէ Արամերէնն ըստ ինքեան նաեւ Տիւրքիստան արեւելք թողատրեալ էր, կը հետեւի Նախի Ռուստամի արձանագրութեան Արամերէն թարգմանութեան: Նոյնպէս Բիսուտունի արձանագրութեան Արամերէն թարգմանութիւնն ալ երբեմն նոյն տեղ քանդակուած ըլլալու էր³⁵: Բայց ասկէ պէտք չէ ընդհանրացնելով եզրակացնել թէ Արամերէնը նաեւ Աքամենեանց Պետութեան Արեւելից համար իբր պաշտօնական լեզու գործածուած կրնայ ըլլալ. ընդհակառակն աւելի համարելու ենք թէ նոյն Արեւելից մէջ հետզհետէ խափանուեցաւ, մինչդեռ Արեւմտից մէջ Արամերէնն երթալով աւելի տարածուեցաւ, այնպէս որ ի վերջոյ Արաւիկայի Գուրգանի տեղ իրենց զբաղներուն վրայ նոյնը գործմեցին, երբ Տիւրքոն (Կոեսիփոն) եղաւ գահանիստ Պարթեաց: Որովհետեւ Աղեքսանդրէ ետքը Յունարէնը տիրած էր նաեւ Երանի, որուն գեղեցիկ ապացոյցը կու տան Երանի, որուն գեղեցիկ ապացոյցը կու տան Չարգոսի լեռանց մէջ Աւրամանի (Auramān) Զարգոսի լեռանց մէջ Աւրամանի (Auramān) յիշատակարանները: Հոս Յունարէնի քով կ'երեւի՝ նախ 88/6 Ն. Ք. տարիէն ապացուցուած, սեմական տառերով գրուած Պահլաւիկ գործածութիւնը:

Ուստի առանց ուղեւոր շատ հաստատուն Մ. Նազիմ, The life and times of Sulṭān Mahmūd of Ghazna, Cambridge, 1931, 135 ff.

Պաշտօնական մ'ընել, որ արդէն իրողութեանց մեր անտեղեկութեան պատճառաւ կարելի ալ չէ որոշակի վճռել, կրնանք ուրեմն յայտարարել թէ Աքամենեանց օրով Պետական-Արամերէնն այն Արեւմտեան նահանգներուն մէջ, որոնք միօրինակ հասարակաց լեզուի մը կապը չունէին, Պաշտօնատանց ընդհանուր հաղորդակցութեան միջոցն եղած էր, զոր կը գործածէին նաեւ Փոքր-Ասիոյ Մողերը: Արեւելից մէջ պարագաները տարբեր էին: Հոն՝ հակառակ դաւառարարբառային ամէն տարբերութեանց, որոնց կարեւորութիւնն իրականութեան համար դիւրաւ չափազանցելու մէտ ենք, Հինպարսկերէնը լեզու մըն էր, զոր կարելի էր գործածել Երանի Հիւսիսն ու Արեւելքը, որ յամենայն դէպս շատ աւելի դիւրութեամբ կարելի էր, քան այսօր, երբ օրինակի համար Դադատանցի Ավար մը բաց ի իւր մայրենի լեզուն՝ Թուրքերէն, Պարսկերէն, Արաբերէն եւ Ռուսերէն գոնէ վտար ի շատ գիտնալ ստիպուած է:

Թէ Արամերէնն ըստ ինքեան նաեւ Տիւրքիստան արեւելք թողատրեալ էր, կը հետեւի Նախի Ռուստամի արձանագրութեան Արամերէն թարգմանութեան: Նոյնպէս Բիսուտունի արձանագրութեան Արամերէն թարգմանութիւնն ալ երբեմն նոյն տեղ քանդակուած ըլլալու էր³⁵: Բայց ասկէ պէտք չէ ընդհանրացնելով եզրակացնել թէ Արամերէնը նաեւ Աքամենեանց Պետութեան Արեւելից համար իբր պաշտօնական լեզու գործածուած կրնայ ըլլալ. ընդհակառակն աւելի համարելու ենք թէ նոյն Արեւելից մէջ հետզհետէ խափանուեցաւ, մինչդեռ Արեւմտից մէջ Արամերէնն երթալով աւելի տարածուեցաւ, այնպէս որ ի վերջոյ Արաւիկայի Գուրգանի տեղ իրենց զբաղներուն վրայ նոյնը գործմեցին, երբ Տիւրքոն (Կոեսիփոն) եղաւ գահանիստ Պարթեաց: Որովհետեւ Աղեքսանդրէ ետքը Յունարէնը տիրած էր նաեւ Երանի, որուն գեղեցիկ ապացոյցը կու տան Երանի, որուն գեղեցիկ ապացոյցը կու տան Չարգոսի լեռանց մէջ Աւրամանի (Auramān) Զարգոսի լեռանց մէջ Աւրամանի (Auramān) յիշատակարանները: Հոս Յունարէնի քով կ'երեւի՝ նախ 88/6 Ն. Ք. տարիէն ապացուցուած, սեմական տառերով գրուած Պահլաւիկ գործածութիւնը:

³⁵ Գիրք, 17, 110. յիշելով «սուրբի նշան» Բիսուտունի լեռան վրայ՝ կ'իմանայ ի վերջոյ անշուշտ բեւեռագիր նշանները:

